

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД «РЕЄСТРОМ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ГРАНИЦЬ» З 20-х РОКІВ XVI СТОЛІТТЯ

Чернігівщина — земля, на якій українська етнографічна територія складалась від найдавніших часів. Але питання про те, як ішло її заселення, відповідно, як формувались і мінялись межі цієї території, розгортались стратиграфічно-демографічні явища, зокрема, в післямонголо-татарський період, на жаль, досі не розв'язане. Особливо це стосується другої половини XIV—XV ст. Показовим тут є той факт, що в багатьох довідкових виданнях, також і в науковій літературі положення цього регіону часто визначається за межами губерній Російської імперії XIX—XX ст., що, безперечно, свідчить про недослідженість проблеми. Реконструкція кількісного складу і місць забудови сіл, селищ, міст, ойконімії українських земель XIV—XV ст. є одним із складних завдань, що стоять перед сучасною історичною географією. Трудність полягає у тому, що немає прямих і вичерпних джерел із цього питання, а ті, що збереглися, не завжди добре вивчені. Джерельне забезпечення проблеми, як відомо, набуває масового характеру лише на межі XV—XVI ст. У регіональному аспекті найбільшньою у розумінні джерел є територія Лівобережжя України, в тому числі Чернігівщина, яка від середини XIV ст. до 1503 р. перебувала у складі Великого Князівства Литовського (далі — ВКЛ). У величезному документальному масиві архіву державної канцелярії ВКЛ, відомого під назвою Литовської Метрики, по цьому регіону збереглося тільки шість великокнязівських пожалувань другої половини XV ст., в яких згадано дев'ять сіл та селищ. Це надає особливої цінності так званому «Реєстру чернігівських границь», котрий, за висловом Ю. Виноградського, є «кардинальнішим документом, що виявляє за тих часів залюднені пункти на Чернігівщині»¹.

Фактично «Реєстр» являє собою початкову частину значного за обсягом документа, що містить ще кілька аналогічних реєстрів; він не має загальної назви і через те інколи, зветься у літературі за першим заголовком, також «Реєстром чернігівських границь». Щоб уникнути плутанини, до нього можна взяти назву «Пам'ять», що цілком відповідає лексиці даного документа.

«Пам'ять» міститься у складі документальної збірки, що була у 80-х рр. XVII ст. оправлена разом із судовою книгою маршалка земського Яна Радивиловича 1518—1522 рр., яка, на відміну від більшості книг Метрики XVI ст., збереглася в оригіналі. Внаслідок цього згадана збірка опинилася у складі 3-ї книги судо-

¹ Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини // Іст.-географ. збірник.— К., 1931.— Т. 4.— С. 128.

вих справ Метрики; однак через те, що поєднання цих двох пам'яток було «цілком безпідставним», вона не побачила світ в корпусному виданні судових книг Метрики, започаткованому петербурзькою Археографічною комісією у 1903 р.²

Втім, що стосується «Пам'яті», то вона була надрукована кількома роками раніше — в першому томі «Документів Московського архіву Міністерства юстиції»³, який мав за мету ознайомити науковий загал з окремими зразками актового матеріалу Литовської Метрики. М. Довнар-Запольський, котрий підготував цю публікацію, відібрав для неї найважливіші, на його думку, документи Метрики; як така була видана й «Пам'ять», що її дослідник розглядав як уривок з опису литовсько-московської границі, складеного близько 1523 р.⁴

Вважаючи «Пам'ять» частиною оригінальної книги судових справ, М. Довнар-Запольський при передачі її тексту відійшов від тогочасних, досить примітивних, археографічних принципів, намагаючись своєю публікацією «дати уявлення про палеографічні особливості Метрики»⁵; тож видання документу було здійснене як максимально точно і як таке його розглядало багатьо науковців, котрі охоче використовували взяті з нього дані.

Щоправда, уже в Олександра Андріяшева виникла підозра, що «надруковано його не цілком справно»⁶. І справді, не можна залишити поза увагою незрозумілі текстуальні повтори⁷, відсутність чіткої структури, аморфність документальної пам'ятки непоследовність в опису окремих рубежів⁸. Виникає питання: чи все це є наслідком дефектності її тексту, чи такі трапилися «несправності» при публікації.

Знайомство з оригіналом цього документа (Російський державний архів давніх актів ф. 389, оп. 1, спр. 223) і його порівняння з друкованим варіантом «Пам'яті» свідчать, по-перше, про наявність в останньому численних помилок при відчитанні окремих літер і деяких слів, по-друге, про те, що М. Довнар-Запольський не звернув уваги на порушення метрикантами під час брошування книги первісної послідовності аркушів «Пам'яті», що, на нашу думку, повинна виглядати так: арк. 188 зв., 190, 190 зв., 189, 189 зв., 192, 192 зв., 191, 191 зв.,

² Литовская Метрика.— Т. 1 // Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археографической комиссией (далі — РИБ).— СПб., 1903.— Т. XX.— Стб. 1201—1202.

³ Документы Московского архива Министерства юстиции (далі — Документы МАМЮ).— М., 1897 — Т. 1.— С. 63—67. Відзначимо, що дані «Пам'яті» були введені до наукового обігу ще раніше, у 1892 р., М. Любавським, який, працюючи над своєю першою монографією, дослідив її в оригіналі (див.: Л ю б а в с к и й М. К. Областное деление и местное управление Литовского-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута.— М., 1892.— С. 288—290).

⁴ Документы МАМЮ.— С. V—VI, 63. Запропоноване М. В. Довнар-Запольським датування документа, яке й досі є загальновизнаним у фаховій літературі, базується на згадці у «Пам'яті» про Мглин як про місто, що вже 23 роки належить великому князю московському; точкою відрахунку дослідник вважав 1500 р., коли почалася російсько-литовська війна, внаслідок якої Мглин відійшов до Москви. Щоправда, в окремих наукових працях (див., наприклад: Л ю б а в с к и й М. К. Областное деление...— С. 288; В и н о г р а д с ь к и й Ю. До історії колонізації...— С. 128) пропонувалася інша дата — 1526 р. (тобто 23 роки після закінчення цієї війни).

⁵ Документы МАМЮ.— С. XXII—XXIII.

⁶ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки іст.-філол. відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. XX.— С. 121.— Приміт. 2.

⁷ Навіть той же О. Андріяшев, введений ними в оману, у своїй праці відзначив, що існували два чернігівських села під назвою Бодка, причому з однаковою кількістю дворів (А н д р і а ш е в О. Нарис історії колонізації...— С. 122).

⁸ Пор.: «Рославль место, домов семсот и тепер, а церквей 11. Села ерославские: королевское село Крупец, а в том Крупцы подымей было 20. Села боярская: Новоселица село городовое на Остре, подымей 30, а церковь Святого Николы. От устья устринского три мили вверх по Дисни село Моровеск черниговское, подымей 9».— Документы МАМЮ.— С. 66 (графіку модернізовано).

193, 193 зв. (за фоліацією часів М. Довнар-Запольського, яка відрізняється від сучасної на 7 аркушів, відповідно: 181 зв., 183, 183 зв., 182, 182 зв., 185, 185 зв., 184, 184 зв., 186, 186 зв.).

Однак недоліком публікації М. Довнар-Запольського є не тільки те, що він дотримувався хибної щодо «Пам'яті» фоліації Метрики, а й те, що, видрукуювавши текст документа до арк. 186 зв. (суч. арк. 193 зв.) включно, не побачив будь-якого зв'язку між ним та текстом на арк. 187 (суч. арк. 194) і зробив висновок, що «тут документ уривається». Проте при ретельному вивченні кількох подальших аркушів стає зрозуміло, що його текст продовжується на арк. 189 (196) і закінчується на арк. 187 (194)*. Скоригований у такий спосіб, документ набуває цілісного завершеного, вигляду.

Щоб з'ясувати характер і походження цієї пам'ятки, найдоцільніше розглянути її поаркушно від самого початку.

Арк. 188 зв. містить, по-перше, «Реєстръ границъ черниговских», що його, як зазначено в тексті, було складено за наказом великого князя литовського і віленського воеводи «на память» господарському (великокнязівському) дворянину Григорієві Богдановичу; «Реєстръ» є переліком чернігівських сіл, що межували із Гомієм (Гомелем), Стародубом, Новгородом-Сіверським і Путиелем, а також були на південному кордоні — «объ сю сторону (тобто на правобережжі — О. Р.) Сулы реки». Втім, завдання анонімого укладача «Реєстру» було ширше і полягало в тому, щоби «описувати граници и села (розрядка наша — О. Р.) черниговских»⁹; тож на арк. 188 зв., 190, 190 зв. є те, що треба було б назвати «Реєстром сіл чернігівських» — опис сіл, адміністративно підпорядкованих Чернігову, здійснений, за середньовічною традицією, по ріках — Остру, Десні, Снові, Свині, Білоусу; завершує опис інформація про відсутність, за давністю, даних щодо того, скільки «хоживало» данини з Чернігова за литовської адміністрації.

Далі на арк. 190 зв. починається «Реєстръ любецкии», що являє собою опис любецьких границь із Черніговом** та Гомієм; він відрізняється від чернігівського реєстру докладністю і широким залученням гідронімії та мікротопонімії, що є цілком закономірним — адже йшлося не про міжповітові, як раніше, а про міждержавні кордони¹⁰. Опис закінчує інформація про їх стабільність та «стародавність» (арк. 189). Це водночас є завершенням і першої частини цього документа: майже чверть арк. 189 залишилася незаповнена, а на його звороті починається новий реєстр чернігівських границь і сіл (арк. 189 зв., 192, 192 зв.), адресований «пану Їшму млствому», ім'я якого — Богдан — називається далі, на арк. 193 зв. За змістом цей реєстр тотожний першому, хоч послідовність в опису границь Черні-

* Далі нумерація аркушів документа подана лише за сучасною фоліацією.

⁹ На це не завжди звертали увагу дослідники. Так, наприклад, М. Василенко вважав, що «до опису вносилися, звичайно, поселення виключно пограничні» (В а с и л е н к о Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины.— К., 1916.— С. 559). Щоправда, і сам документ був виданий під заголовком «Границы Литовского государства с Вел. Кн. Московским, с показанием числа домов в пограничных селениях» — що, як слушно відзначив О. Андріашев, «не цілком відповідає» його змісту (Нарис історії колонізації...— С. 121.— Приміт. 2).

** Саме тому він є органічним продовженням чернігівського реєстру, де опис границь з Любечем відсутній.

¹⁰ Втім, міждержавний характер мало й чернігівсько-остерське порубіжжя, однак його детальний опис в документі нема; тож можна припустити, що прикордонні конфлікти, які спалахували в цьому регіоні в XVI ст. (так, наприклад, 1588 р. «в Востри с чернеговцы стались задоры великия об рубежи, острян чернеговцы многих побили и повешели не по одиножды» Див.: А н п и л о в Г. Н. Новые документы о России конца XVI — начала XVII века.— М., 1967.— С. 126) мали причиною не порушення, а саме невизначеність цих кордонів.

гівського повіту децю інша (першим, замість гомійського, окреслений пугивльський рубіж), а в опису сіл існують розбіжності, хоч і досить незначні, у їх назвах «Сманєскъ»-«Смачєскъ», «Свибрыжа»-«Сылорыж» «Руднь»-«Радун»), кількості будинків, прізвищах землевласників («за Харєвѣским»-«за Залєнским»). Втім, усі ці розходження є вторинними; у своїй основі обидва чернігівські реєстри ідентичні.

Це ж значною мірою стосується і любецького реєстру, що також дублюється у другій частині документа (арк. 192 зв., 191): у першому й другому його варіантах описи чернігівсько-любєцької і гомійсько-любєцької границь збігаються; однак замість згадки про їх традиційність та непорушність з'являється додатковий реєстр порубіжних любєцьких (що їх названо «панськими»¹¹), чернігівських і гомійських сіл.

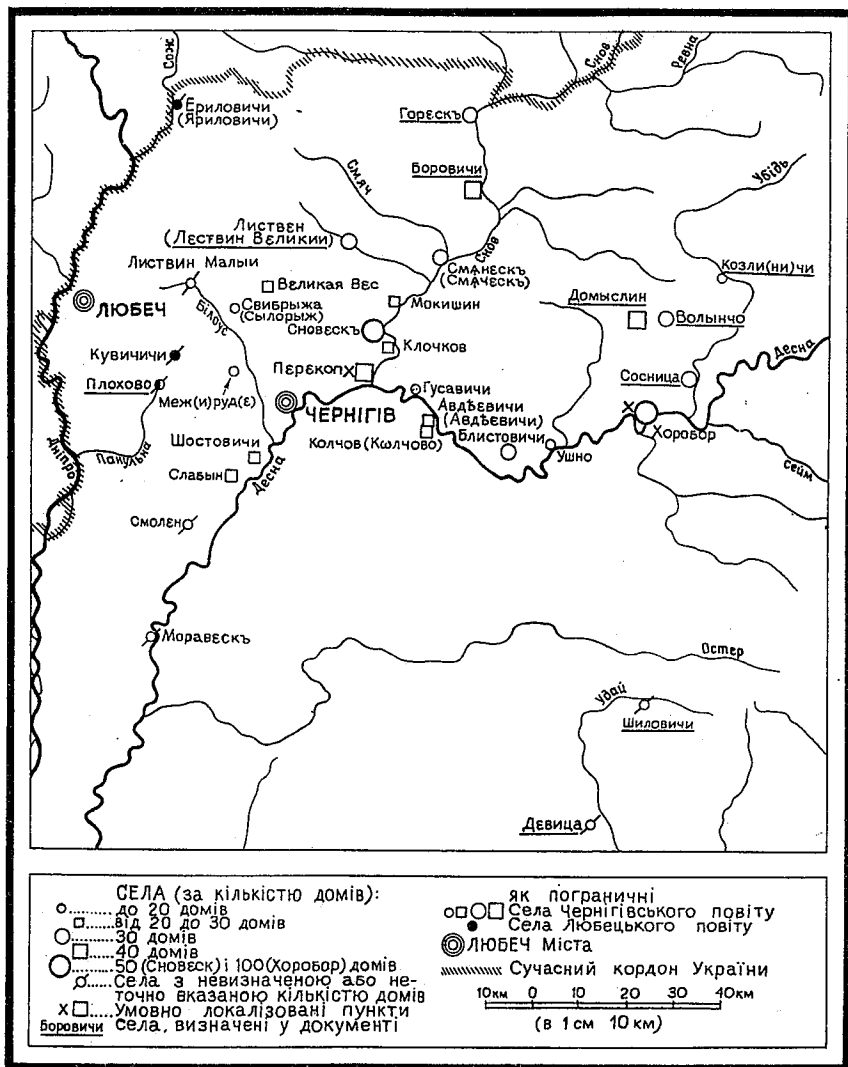
Головне, що на цьому друга частина документа не закінчується: на арк. 191, 191 зв. є «Реєстръ мѣглинскій» (опис мглинських кордонів із Гомієм, Брянськом, Почепом, Стародубом, Поповою Горою і коротка інформація про Мглин), на арк. 191 зв., 193 — «Реєстръ рославскій», що за своєю структурою (опис рославських рубежів, дані про місто Рославль і неповний перелік підпорядкованих йому сіл) нагадує чернігівський реєстр. Дальший, поповогорський реєстр (арк. 193, 193 зв.) дійшов до нас у дефектному вигляді: він не відокремлений заголовком від рославського реєстру і взагалі не має початкової частини — що, очевидно, як і кінцівка рославльського реєстру, була втрачена на час копіювання документа.

До перелічених реєстрів примикає фрагмент, що має назву «Граница роулавская со Мѣстиславлем». Насправді він значно ширший, адже являє собою «пам'ять» пану Богдану, «поскул рубеж московскій». М. Довнар-Запольський опублікував лише початок даного фрагмента (арк. 193 зв.) — хоч, як уже зазначалося, він має продовження (арк. 196, 196 зв., 194) і, як свідчить його аналіз, являє собою уривок з тексту московсько-литовської перемирної грамоти 1526 р. (у копії російської сторони)¹².

У світлі цього стає зрозумілим, що датування даного документа 1523 р. є хибним; більш прийнятною є інша дата, що її пропонували в літературі: 1526 р. (хоча сам договір про перемир'я був укладений досить пізно — у листопаді того року). Що ж стосується обставин, які спричинили появу цього документа, то в самому його тексті про них немає згадок. Не проливають на них світло й інші документи збірки, у складі якої він зберігся — що й не дивно: адже, за спостереженнями М. Бережкова, вона являє собою «суто механічне, безладне поєднання окремих, у різний час написаних аркушів і зошитів», складові елементи якого «повинні розглядатися кожний як окрема одиниця»; дослідник припустив, що в XV—XVI ст. «при книгах

¹¹ Любєч протягом 1516—1542 рр. належав пану Ольбрахтові Гашгольду (К л е п а т с к и й П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. 1: Литовский период.— С. 271).

¹² Див.: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством.— Т. 1: 1487—1533 гг. // Сборник имп. Русского исторического общества (далі — Сб. РИО).— СПб., 1892.— Т. 35.— С. 744 (від слів: «а рубеж городу Рославлю») — 745 (до слів: «не воевати ничем в те перемирные лета» включно), 745 (від слів: «А мне, великому государю») — 746 (до слів: «А которые пленные на обе стороны»; у тексті нашого фрагмента, щоправда, тільки «сто...» — він уривається на півслові, бо переписувач грамоти мав, очевидно, обмежитися лише тими її клаузулами, що стосувалися територіальних питань). Утім, ця обірвана фраза є принциповою для датування даного документа — адже саме статтею про в'язнів грамота 1526 р. відрізняється від угоди про перемир'я, укладеної у лютому 1523 р.; в усьому іншому їх тексти збігаються (див.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.— СПб., 1848.— Т. 2.— № 120.— С. 148—151).

Населені пункти за «Реєстром чернігівських границь» (20-ті рр. XVI ст.) у сучасних кордонах території України

Метрики, разом із ними, зберігалася певна кількість матеріалів, що являли собою таку суміш несистематизованих чи погано систематизованих документів»¹³.

Питання про походження досліджуваного документа дають змогу розв'язати матеріали іншого роду: московські посольські книги, які, щоправда, також, через певні історичні обставини*, дійшли до нас у складі Литовської Метрики. У них, зокрема, зафіксований приїзд до Москви у грудні 1527 р. литовського посланця Івана Ячманова, спричинений переважно порушеннями умов укладеного в 1526 р. перемир'я. Через свого посла король Сигізмунд дорікав Василеві III: «Наместники твои... через (попри — О. Р.) лист твой перемирный и присягу твою и о росказанье твое не дбаючи, в люди, и села, и земли, и воды, которые писаны в нашу сторону в перемирных листех, вступают и кривды подданным нашим делают»; йшлося і про марні спроби припинити «забиранье сел, земель и вод» й врегулювати територіальні питання із допомогою литовських посланців до намісників «городов вкраинных» — «дворянина нашего Гришка» і Богдана¹⁴.

Таким чином, стає можливим ідентифікувати обох осіб, що їм «на память» було складено проаналізовані реєстри — «Григорія Богдановича, дворянина господарського» і «пана Богдана»: адже як першого, так і другого неодноразово згадано в дипломатичній документації 20-х рр. XVI ст. Зокрема, у травні 1525 р. король Сигізмунд інформував великого князя московського про те, що намісник горвольський пан Богдан Григорович Шолуха скаржився йому на «шкоду великую», яку «вчинили» подніпровським волостям намісники гомійський та стародубський. Для ліквідації конфлікту того ж року, на Різдво, до Стародуба разом з урядниками подніпровських волостей був посланий «дворянин королевский», боярин Григорій Богданович (Олексійович)** Глібов; місія його, однак, була невдала, а сам він був пограбований і деякий час перебував у Стародубі в полоні¹⁵. Такою ж безрезультатною була і спроба владнати прикордонні конфлікти за участю господарського дворянина Федора Матвійовича та пана Богдана Григоровича Шульхи (Шолухи)¹⁶. Втім, попри всі ці невдачі саме на кандидатурах Григорія Глібова й Богдана Шолухи зупинився король Сигізмунд, коли виникла необхідність врегулювати територіальні питання згідно з умовами укладеного в 1526 р. перемир'я («земли, и воды, и люди, по перемирным грамотам нашим, на обе стороны отвернути»¹⁷). Як свідчить дипломатичне листування, литовські представники були послані в Стародуб не раніше квітня і не пізніше грудня 1527 р.; тож складання реєстрів чернігівських, любецьких, мглинських, рославських, поповогорських границь і сіл, які мали стати їм у пригоді, треба, очевидно, покласти на першу половину 1527 р.

¹³ Бережков Н. Г. Литовская Метрика как исторический источник. — М.; Л., 1946. — Ч. 1: О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год. — С. 31, 60, 65—66, 104. Відзначимо, що перший дослідник Литовської Метрики С. Пташицький вважав, що дана збірка складається з окремих частин різних книг Метрики (П т а ш и ц к и й С. Л. Описание книг и актов Литовской Метрики. — СПб., 1887. — С. 112).

* Див.: Сб. РИО. — Т. 35. — С. II—III.

¹⁴ Там же. — С. 762—763, 766.

** Нагадаємо, що ім'я Богдан було не церковне, а світське.

¹⁵ Сб. РИО. — Т. 35. — С. 700—701, 706, 752, 758—759. Щодо Богдана Шолухи як горвольського намісника див.: Русский государственный архив древних актов далі — РГАДА), ф. 389, оп. 1, ед. хр. 12, л. 395 об. — 396; Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. — М., 1899. — Вып. 1: 1390—1529 г. — № 183. — С. 206; Довнар-Запольский М. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. — К., 1905. — Приложения. — № 1. — С. 3—5.

¹⁶ Сб. РИО. — Т. 35. — С. 706.

¹⁷ Там же. — С. 758.

Впадає в око, що характер опису території у кожному з цих реєстрів є цілком оригінальним, отже, кожен із них мав свого особного автора. Очевидно, тільки при зведенні їх в одне ціле вони були дещо уніфіковані. Гадаємо, що перу анонімого упорядника належать як заголовки реєстрів**, так і коротка інформація про характер границь у деяких з них: любецькому («А тѣи границы идуть не по селом, все пуццою з Днѣпра у Дунипрѣ [!]»), мглинському й поповогорському («А тая граница идеть не пуццою, лѣч по лесом»; «А... граница всѣ идеть не пуццою, але по лесом» — у обох випадках «лесом» є перекинуто «селом»).*

Зазначимо, що, згідно з текстом реєстрів¹⁸, їх було складено через опитування населення, яке проживало раніше на цих територіях, без залучення актового матеріалу — навіть тоді, коли йшлося про інформацію суто фіскального плану; це, з одного боку, характеризує тогочасну ментальність, більше орієнтовану на свідчення очевидців, ніж на писемну традицію, а з другого — дає підстави для того, щоб датувати весь комплекс реєстрових даних останніми десятиріччями XV ст.

Привертає увагу докладність, з якою у «Пам'яті» зафіксовані не лише міждержавні кордони, а й такі рубежі, що на середину 1520-х рр. мали вже суто внутрішній (для Московщини) характер (див., наприклад, мглинський реєстр)¹⁸. Вражає і скрупкульозність, з якою у «Пам'яті» занотовано всі (а не лише прикордонні!) чернігівські села. Певна річ, що ні сам цей перелік, ні вміщені в ньому дані щодо кількості осель, ні інформація щодо місцевих землевласників не мали стосунку до врегулювання спірних територіальних питань. Слід мати на увазі й те, що, хоч реєстр чернігівських сіл і є унікальним за своєю докладністю документом, цілком очевидно, що не тільки його укладач мав завдання «п о п и с ь в а т и г р а н и ц ы и с е л а» (розрядка наша. — О. Р.): аналогічний, хоч, на жаль, і неповний перелік, із показанням кількості домів і імен. землевласників, знаходимо в рославському реєстрі; у другому любецькому реєстрі, де, на відміну від мглинського і поповогорського реєстрів, границі описані «не по селом», міститься, як уже відзначалося раніше, додатковий опис сіл на прикордонні. Показовим є й суто фіскальний характер вміщеної у «Пам'яті» інформації про міста, втрачені ВКЛ на початку XVI ст. Усе це

* Виняток становлять лише чернігівський і любецький реєстри, де різницю у стилі опису можна пояснити зміною об'єкта (переходом від міжповітових до міждержавних кордонів), а на єдине авторство беззаперечно вказують вступні записи до цих реєстрів у другій частині «Пам'яті» («На память пану нѣшму млствому, што ми [гсдрь] его млсть науку дал пописывати границы черниговский... А што ми твоя млсть, гсдрь мои млствыи, казал любецкыи границ [ы] пописати с черниговскими...»; у першій частині документа від вступу до любецького реєстру збереглася тільки кінцівка: «...границы любецкыи зъ черниговскими...»); ці вступні записи відсутні в інших реєстрах.

** На те, що реєстрові заголовки пізніші від самих реєстрів, вказує, зокрема, їх відсутність при переліку чернігівських і любецьких сіл та границь у другій частині «Пам'яті», а також те, що заголовок «Реєстр границь чернігівських» у першій частині документа, як уже зазначалося, неточно відбиває зміст цього реєстру; очевидно, що спочатку чернігівський і любецький реєстри являли собою один документ, який потім, при укладанні «Пам'яті», був штучно розірваний заголовком «Реєстр любецький». Узагалі ж неправильним є заголовок «Граница роцлавская со Мстиславлем», що, дублюючи одну з початкових фраз, не відбиває змісту тексту на арк. 193 зв. і далі.

¹⁸ Пор.: «...Селищи Плохово, половина любецкая и половина черниговская, а домов жаден не поматасть, хто на той земли жив» (арк. 190 зв.). До речі, той факт, що частина населення покинула землі, які, за угодою 1503 р., відійшли до Москви, що на його користь промовляють і деякі інші документи (напр.: РГАДА ф. 389, оп. 1, ед. хр. 8, л. 150—150 об., 427—427 об.; ед. хр. 12, л. 107—107 об.; 113, 212—212 об. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. — М., 1915. — Кн. 21. — С. 399—400), пройшов непоміченим в історіографії, хоч, безперечно, заслуговує на увагу дослідників.

є доказом на користь того; що, всупереч традиційним уявленням, «Пам'ять» була не тільки описом границь ВКЛ з Московщиною, а й чимсь на зразок реєстру втраченої Вільном власності — причому цю втрату протягом усього XVI ст. розглядали як тимчасову.

Наукове значення реєстрів, як уже сказано раніше, полягає, насамперед, у можливості реконструкції на їх основі номенклатури сільських поселень Чернігівщини і, частково суміжних територій. Характерно, що з 38 сіл чернігівського реєстру майже три чверті збереглися до нашого часу, і піддаються локалізації (див. таблицю у Додатку), що є показником стабільності в заселенні даного регіону впродовж останніх п'ятсот років¹⁹; якщо ж зважити на той факт, що на території більшості з них є рештки давньоруських поселень, то значення даного документа виходить за часові межі литовської доби²⁰.

Заслужують на увагу і деякі інші аспекти закладеної у ньому інформації: можливість відтворення демографічної ситуації, що склалася в окресленому регіоні наприкінці XV ст.²¹, особливостей місцевої системи оподаткування, форм землевладіння тощо²².

Загалом, безперечно, дана пам'ятка потребує глибокого комплексного дослідження*. У Додатку подано її текст — у скоригованому, згідно з нашими спостереженнями, вигляді і без завершальної частини, що, як уже зазначалося раніше, не має оригінального характеру, а відтворює текст перемирної грамоти 1526 р. При передачі тексту документа збережено літери а, е, о, ь, ъ; виносні передано курсивом, збережено скорочення слів із титлами і без них. Літерні позначення чисел замінено арабськими цифрами. Пунктуація наближена до норм сучасного правопису. У квадратних дужках наведено випущені копіюстом при переписуванні документа окремі фрази та слова, що їх відтворено на підставі наявних у тексті паралелізмів та стереотипних лексичних конструкцій.

Олена РУСИНА

¹⁹ Треба відзначити, що у краєзнавчій літературі заснування деяких поселень, які згадані в чернігівському реєстрі, покладається на XVI—XVII ст. (див., напр.: Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область.— К., 1972.— С. 266, 376, 394, 585, 588, 640, 710; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник.— К., 1990.— С. 108, 238, 321, 425, 430, 632, 741). Це ще раз свідчить про те, що даний документ, якщо вдатися до виразу М. Грушевського, «досі не мав щастя в історіографії». Протягом останніх десятиліть фахівці, як правило, користуються лише його викладом у працях своїх попередників (див., напр.: Баранович А. И. Население Предстепной Украины в XVI в. // Ист. записки АН СССР.— 1950.— Т. 32.— С. 231) і навіть у спеціальних джерелознавчих виданнях про «Пам'ять» немає ніякої інформації (див.: Ковальський Н. П. Источниковедение и археография истории Украины XVI — первой половины XVII в.— Днепропетровск, 1978.— Ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников.— С. 41—43).

²⁰ До речі; можливості екстраполятивного використання чернігівського були продемонстровані ще М. Грушевським при реконструкції границі між Чернігівським і Новгород-Сіверським князівствами в XII—XIII ст. (Грушевський М. Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 2: XI—XIII в.— С. 328).

²¹ Навряд чи можна погодитися з М. Василенком, на думку якого дані реєстру кидають «лише слабе світло на заселення Чернігово-Сіверської землі в цей час» (Василенко Н. П. Очерки по истории...— С. 556).

²² Див.: Довнар-Запольський М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.— К., 1901.— Т. 1.— С. 712—713; Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // Журн. Мин-ва нар. проsv.— 1896.— Январь—Февраль.— С. 347; Андрияшев О. Нарис історії колонізації...— С. 128.

* Нами запланована підготовка праці «Адміністративні і політичні кордони на Сіверщині (за реєстрами 1527 р.)».

ДОДАТОК

[арк. 188 зв.] *Регистръ границъ черниговскихъ*

На памѣт Григорю Богдановичу, дворянину гсдрьскому, што ми гсдрь его мл. и пан воевода виленский казал [и] пописывати границы и села черниговскихъ:

почон от Гомя граница Листвен граница черниговская, домов 30 было. От Стародуба граница село Горескъ, а держал Ходкевич, а в том Горску домов 30 было; село Боровичи, то держал пан Воитех¹ к Чернигову, домов 40 было; Домыслин² село к городу, домов 40. Волынчо черниговское село городовое, граница з Новым Городком, домов 30; Козличи село черниговское, бояръщина, домов 10 было; Со [с] ница село черниговское, рубеж з Новым Городком, домов 30, а цркви 2. Село Патин * черниговское городовое, а рубеж а рубе [!] с Путивлем, а подымеи не помнѣти ниhto; то село останочное на границы у Сулу реку, а Боул [!] у Днепръ ушол; то на поли [село. Пограничныи села] шбъ сю сторону Сулы реки: село городовое черниговское было Дѣвица на сеи сторонѣ Сулы, подымѣи ниhto не вѣдаеть; Шиловичи село городовое черниговское было на сеи сторонѣ Сулы, подымѣи ниhto не вѣдаеть.

Ситниковичи село уверхъ Эстра, подымеи полтретцдцать было. Эрдарчиков ** село на низ по Эстра [!], подымеи 10, то черниговское было. // [арк. 190] Новоселица на Эстры ж городовое, подымеи 30, а црков стого Николы. От устья устринского 3 мили уверхъ по Деснѣ Моравескъ село черниговское городовое, подымѣи 20. Село Бодка³ по Деснѣ уверхъ, подымеи 10 было, держал кнзь Петръ Масалский. Смолен⁴ по Дисне уверхъ городовое, подымеи 10. Слабын села на Дѣснѣ, подымѣи 20, то было за Харевским⁵. Село Шерепи по Диснѣ уверхъ, подымѣи 10, а держал кнзь Петръ Масалский⁶. Шостовичи село уверхъ по Дисне, то село боярское, домов 20. На устьи Десны Сновю село Перекол городовое, домов сорок. На Дѣсну уверхъ село Руднѣ к городу, домов 15 было. Село Авдѣевичи до [!] верху Дисны [...] домов 7 было. Село Колчов уверхъ по Диснѣ, домов 20, держал Сулдешов⁷. Блистовичи село городовое поверхъ Дистны, домов 30 было. Ушно село у верху Дисны, подвореи 15 было, то архимандричѣ. Хоробор село у верху Дисны, держал Глинский⁸, домов сто было. На рецѣ Сновѣ село Клочков городовое, домов 20 было. Село Сновескъ городовое, домов 50 было. Село Курилов городовое со [!] Суле⁹ уверхъ, домов 20 было. Село Мокишин // арк. 190 зв.] городовое на Снове, домов 20 и 6 было. Село Сманескъ городовое уверхъ ко [!] Снове, домов 30 было. Великая Вес село городовое, домов 20 было. Малая Вес, на рѣце Свинѣ село городовое, домов 30 было. Листвин Малыи село влдки бранского, домов 20 было. Свибрыжа¹⁰ село на реце на Болависи городовое, домов 8 было. Село Межруд городовое, домов 10 а один.

И ш серебро довѣдывалиса есмо, много кол[к]о [с] Щернигова хоживало, ино са есмо не могли довѣдати, ниhto не помнѣти.

Регистръ любецкий

[...] границы любецкий зъ черниговскими:

* Возможно, перекручено «село Лопатин».

** Очевидно, «Эдарчиков».

почон от Покуда рѣчки, то рубеж з Навозомъ, а селищи Плохово, половина любецкая и половина черниговская, а домов жаден не помагаеть, хто на той земли жив; от Плохова у Бранцову Лозу граница идеть; от Бранцовы Лозы у реку Руду граница идѣть любецкая зъ черниговскою, а з Руды у лесъ у Граду, половина любецкая а половина черниговская; от Грады у Тесновыи лес граница любецкая [с] черниговскою; от Теснового лесу у реку у Свищову, половина любецкая а половина черниговская; от Свишка в Долгую реку граница любецкая // [арк. 189] съ Черниговом идеть, а от Долгое реки у [X] олхолу реку граница любецкая съ черниговскою; от Холхолы в Дороган реку граница идеть любецкая с черниговскою; [...] от Боянец у Сухии Вир граница идеть любецкая с черниговскою; Сухии Вир — то останок границ черниговских з любецкими.

А то гомеиская граница з Любечом:

Эгоревщина граница из Гомемъ; от Игеревич у реку у-в Утю [то] граница, зъ Гомемъ Ериловичом Любецкой волости; от Утоп у Сож, то граница Гомю из Ярилович Любецкой волости; Сожом на низ до Соколе Гнезда; от Соколего Гнезда поперекъ три малыи [!] и [к] Колодчином у Днепръ; то граница любечаном из гомяны.

А тьи границы идуть не по селом, все пущею з Днепра у Дунипръ [!].

А вступу неть черниговцом и гомяном за границу у любецкое, а любечаном до них, бо са они ни зво што не вступаютъ, тую держать границу, якъ была съ стародавна.

[арк. 189 зв.] На память пану нѣмцу млтвому, што ми [гсдрь] его млсть науку дал пописывати границы черниговский:

село Патен черниговское, а рубѣж с Путевлем, а подымъ не помнитъ никто, колко было; то село остаточное на граници у Сулу реку, а Сула у Днепръ ушла; то на доли село. От Стародуба граница Горескъ, держал Ходкевич, а в томъ Горску было подымъи тридцать; село Боровичи, держал пан Войтѣх къ Чернигову, дымов 40; Домыслин село черниговское, домов 40. Волинчо село черниговское, граница з Новым Городком, домов 30; Козлинич село черниговское, боярщина, домов 10; Сосница черниговское, рубеж з Новым Городком, дом[о]в 30, а цркви 2. А з Гомьемъ граница Лествин Великий черниговское, домов 30. Пограничныи села обея стороны Сулы реки: село Девица городвое, подымеи не помнитъ никто, колко было; Шиловичи село городвое к Чернигову об сю сторону Сулы, подымъи никто не помнит.

Ситниковичи село городвое уверхъ Эстра, подымъи полтредцать. Эрдачиков село городвое на низ по Эстрию, подымъи 10. // [арк. 192] Новоселица село городвое на Эстре, подымъи 30; а црков свтого Николы. От устья устринского три мили уверхъ по Дисни село Моравескъ черниговское, подымъ [и] 9. Село Бодка село городвое уверхъ по Диснѣ, подымеи 10, держал кнѣзь Петръ Масалский. Смолен село городвое уверхъ по Дѣснѣ, подымъи 20. Село Бодка на Диснѣ, подымеи 20, то было за Халенским. Село Шерепин по Деснѣ уверхъ, подымъи 10, держал кнѣзь Петръ Масалский. Шостовичи село уверхъ Десны [...]. [На устья Десны] Сновю село Перекон городвое, домов 40. На Диснѣ уверхъ село Радун городвое, домов 15. Село Авдѣвичи городвое поверхъ Дѣсны, подымъи 20. Село Гусавичи уверхъ Дисны городвое, подымъи 7. Село Иолчово * уверхъ по Диснѣ,

* Перекручене «Колчово».

домов 20, держал Сулдешов. Село Блистовичи городовое вверх по Диснѣ, домов 30. Ушно село архимандритово вверх Дисны, домов 15. Село Хоробор вверх Дисны, домов сто, держал Глинский. На рецѣ Сновѣ село Ключков городовое, домов 20. Село Сновескѣ городовое, домов 50. // [арк. 192 зв.] Село Курилов городовое по Сулѣ вверх, домов 20. Село Мокишин городовое на Сновѣ, домов 26. Село Смаческѣ городовое вверх Сновѣ, домов 30. Великая Вес село городовое къ Чернигову, домов 20. Малая Вес село городовое на рецѣ Свиньѣ, домов 30. Листвин Малыи село владычнее, домов 9. Сылорыж село городовое на рецѣ на Боловиси, домов 8. Село Межируд городовое, домов 10 [...].

А што ми твоя млсть, гедрь мои млствыи, казал любецкыѣ граници [ы] попасати [!] с черниговскими:

почон от Покула реки, то рубеж из Навозом, а селище Плохово, половина любецкая а половина черниговская, а сел [!] не пометаєт жадин, хто на той земли бы; от Плохова у Браицову Лозу граница идеть любецкая с черниговскою; от Браицовой Лозы у реку Руду граница идеть черниговская з любецкою, а з Руды у лѣсъ у Граду, половина любецкая а половина черниговская; от Грады у Тѣсновыи лѣсъ граница любецкая с черниговскою; от Тесновог[о] лѣсу у реку Свищовую, половина любецкая а половина черниговская; от Свищовы в Долгую реку граница любецкая с черниговскою; от Долгое реки у Холхолу реки граница любецкая с черниговскою; // [арк. 191] от Холхолы в Дороган реку граница любецкая с черниговскою; от Дороганы реки и Боянцов граница любецкая с черниговскою; от Боянец у реку Сухии Вирь граница любецкая с черниговскою; Сухии Вир — то останокъ границы черниговской з любецкою.

А то любецкая граница з Гомем:

Игеревщина любецкая граница з гомѣскою; от Игеревич у реку у-в Утью [то] Ериловичом волости Любецкеи [граница] зъ гомяны; от Утью и Сож [то] граница любечаном зъ гомяны; от Сожа у Соколское Гнездо [...] поперекъ три мили и [к] Колодчичом къ Серебронскому езу; [то] граница любецкая з гомяны.

Противъ Кувичи панских черниговских Межирудѣ; против Муравля¹¹ панского село Великая Вес черниговское; против Пирча панского село черниговское Листвин; Познаховичи панское, а Слободка село гомѣская; Яриловичи панские, а Марковичи гомѣское; Колодчичи, половина панского а половина Сенского — то уже на Днепре.

То реистръ мглинский

На память: што рубеж пришол из Гомглия Ипутъ река, изъ Ипутъ к Ушаковичом, то Мглинска, а против того Салавяне бранская, а межы тыми селы рубеж // [арк. 191 зв.] мглинский из Бранском; Ёрмина Городици бранская, Ёкуличи село [мглинское], а промеж тыми селы рубежи [!] пошол к Почепу; Згремена¹² почоповское, а Диваничи Мглинска, межы тыми селми рубеж к Почепу пошол; Великая Селища почапское, а Горыславское Болота мглинская, а промежы тых сел рубеж до Стародуба пошол; Росуха стародубское, а Мезыревская — то мглинская, а промежы ними рубеж [до Стародуба пошол]; а Наипутовичи стародубское, а Рухова мглинская, а промеж того рубеж; от Рухова к Хвашню, [а] от Кхвашна пошол рубеж мглинский к Поповѣ Горѣ.

А тая граница идеть не пущою, лѣч по лесом.

На пам'ят: Мглын город Мстиславского повету, за московским, а вжо тому есть 20 и 3 лѣта, зо всимъ, а подымеи было тогды во Мглине пятсот, а дани хоживало 50 кадеи меду, а поголовщины 50 коп грошеи широкое личбы.

То реистръ рославский

То рубеж рославский:

почонши от смоленского рубежа речка Вор [о] ница Малая, а ушла у реку у Вороницу у Великую, а Вороницу [!] под селом под Березынею втекла у Ипут, а Ипутъ — рубеж кричевский; то рубеж вес рославский из бранским рубежом.

Рославль мѣсто, домов семсот и тепер, а црквеи 11.

Села ерославские [!]. Королевское село Крупец, а в том Крупицы подымеи было 20. Села боярская: // [арк. 193] село Василя Полтево на имѣ Хомкиничи, а в том селе дымов было 12; село Костюшково на имѣ Митневици, а в том селе домов было 20; село Малышково на имѣ Костевичи, а в том селе домов было 20 [...].

[...]

[...граница] Поповое Горы из Пропоиском; а оттол Поповое Горы село на имѣ Скороходовичи [...]; а оттол Поповое Горы село на имѣ Кибилщичи, а против того пропоиское село на имѣ Локичи, межи того граница Поповое Горы с Пропоиском. То граница пропоиская вышла, а пришла граница из лучичаны: Поповои Горы село на имѣ Рагозичи, а против того лучицкое село на имѣ Слобода, то граница Поповои Горы з лучичаны; а оттол Поповое Горы село на имѣ Кузнецевичи, а против того лучицкое село на имѣ Мокрое, то граница Поповои Горы з лучичаны; [...] а против того село Поповое Горы на имѣ [...], [то граница Поповои Горы з] Лучичи. То граница лучицкая вышла, а пришла граница з Дроковом: село Поповое Горы на имѣ Панкевичи, а против того дроковское село на имѣ Влазовичи, в межи того граница Поповои Горы з Дроковом; а оттол Поповое Горы село на имѣ Субочевичи, а против того драковское село на имѣ Влжереба, то граница Поповое Горы з Дроковом; а Поповое Горы село Ловища, а против того само мѣсто Дроков, то [гра]ница Поповое Горы всѣ вышла.

А [...] * // [арк. 193 зв.] граница всѣ идетъ не пущею, але по лесом.

А што сѣ дотычетъ ведане ѿ землю, колко московский земли за себе забрал; колко мил, ино много сѣ есмо ѿ том довѣдывали и не могли ѿ том довѣдаться.

На пам'ят: што взал великий кнѣзь московский город Попову Гору взал повѣта Мстиславского з данми грошовыми и медовыми и со всимъ, а подымеи было пятсот у Попове Горы, а дани хоживало 60 кадеи, а сто рублев грошеи широкое личбы.

Граница роцлавская со Мъстиславлем

На пам'ят пану Богдану; поскул рубеж московский...**

* Текст заклесний.

** Щодо подальшого тексту див. с. 296, посилення 12.

ПРИМІТКИ

¹ Можливо, йдеться про Войтеха «Войтѣха» («Войтѣха») — єпископа віленського. До його земельних володінь на Сіверщині правдоподібно належали й «біскуплі волості» в Путивльському повіті, що про їх існування (до 1500 р.) згадується у скаргах депутації киян до короля Сигізмунда (бл. 1523 р.). (Сообщение послов Киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и киевском замке // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1916.— Вып. 2.— С. 8).

² В одній з найдавніших книг Метрики — книзі данин Казимира за 1440—1455 рр. (про неї див.: Бережков Н. Г. Литовская Метрика... — С. 71—77) двір Домислин «у Чернігові» фігурує як пожалування князю Борисові Глинському «до волі» великого князя литовського (Литовская Метрика.— Отд. I, ч. 1: Книги записей.— Т. I // РИВ.— СПб, 1910.— Т. XXVII.— Стб. 51).

³ «Село Бодка» — перекручене «Слободка», що згадується серед володінь князя Петра Масальського в Чернігівському повіті в 1495—1496 рр. див.: Акты Литовской Метрики (далі — Акты ЛМ).— Варшава, 1896.— Т. 1, вып. 1: 1413—1498 гг.— № 223, 235; див. також прим. 6). В літературі це село помилково ототожнюване з подеснянськими Боденьками (Любавский М. К. Областное деление...— С. 288; Виноградський Ю. До історії колонізації...— С. 129), хоча наприкінці XV ст. останні перебували у складі остерської вотчини княгині Марії Трабської, а в 1498 р., разом з іншими селами, «которые ж издавна слухали и тягнули к тому именью Острию», перейшли до пана Ольбрахта Гаштольда (РИВ.— Т. XXVII.— Стб. 377—378; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции.— С. 407; Клепатский П. Г. Очерки по истории...— С. 278—279).

⁴ «Сільце» Смолин у 1496 р. Олександр Казимирович пожалував чернігівському наміснику князю Іванові Борисовичу Глинському (РИВ.— Т. XXVII.— Стб. 648—649).

⁵ «Харевський» («Халенский») — очевидно, перекручене «Халецкий», якого названо серед бояр, зобов'язаних службою особисто великому князю литовському, що їх, при наданні Чернігова князю Семенові Івановичу Можайському у 1496 р., Олександр Казимирович «вийняв» на себе (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.— СПб., 1846.— Т. 1.— № 139.— С. 163).

⁶ Згідно з актами 1495—1496 рр., князю Петрові Михайловичу Масальському належали Слободка, Шерепи (Шереп'є), Заруддя і Нова Слобода на Болівісі (Білоусі), успадковані ним від чернігівського боярина Івана Ціба; у 1496 р., після смерті П. Масальського, ці землі перейшли до господарського дворянина Андрія Дрожчі (Акты ЛМ.— Т. 1.— Вып. 1.— № 223, 235; РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 6, л. 112 об.— 113); останнього, відповідно, згадано в жалуваній грамоті 1496 р. (див. прим. 5). Відсутність згадок про А. Дрожчу в тексті документа можна пояснити очевидно, тим, що 1508 р., після поразки повстання М. Глинського, він перейшов на службу до великого князя московського, докладніше див.: Бычкова М. Е. Состав класса феодалов в России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование.— М., 1986.— С. 62—63.

⁷ Сулдешов — фігурує у згаданій уже грамоті Олександра Казимировича Семену Можайському (див. прим. 5); можливо, походив із смоленських Сулдешових (див.: РИВ.— Т. XXVII.— Стб. 482, 483).

⁸ Згідно з родоводом Глинських, Хоробор був пожалуваний Іванові Глинському Вітовтом у 1399 р. (Родословная книга великого Российского государства великих князей // Временник имп. Московского общества истории и древностей российских.— 1851.— Кн. 10.— С. 84—85, 157—158, 195); щодо локалізації Хоробора див.: Виноградський Ю. Сосниця та її околиці: Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали.— К., 1928.— С. 146—150.

⁹ Замість «Суле» повинно, очевидно, бути «Снове» — адже автор реєстру скрізь чітко витримує послідовність в описі сіл; тож, найімовірніше, у даному разі йшлося про село на р. Снові між Сновськом та Мокишиним, що нині не простежується. Як би там не було, не можна погодитися з О. Андріяшевим, який ототожнював реєстровий «Курилов» із Курилівкою при впадінні Торговиці у Великий Ромен (суч. с. Жовтневе Конопотського р-ну

Сумської обл), адже горішнє Посулля ніколи Чернігову не належало; це, до річі, мусив визнати і сам дослідник, відзначивши далі, що «це поселення м. б. належало до Посейм'я (тут Путівльщини — О. Р.), а не до Чернігівщини» (Андріяшев О. Нарис історії колонізації...— С. 123).

¹⁰ «Свибрыжа», («Сълорыж») — перекручене. «Сибреж», що виступає у документах як «отчина и дедина» віленського підключого Богдана Павловича (РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 6, л. 133—133 об.) (1496 р.), який до річі, також згадується у грамоті Семенові Можайському (див. прим. 5).

¹¹ На сьогодні не існує поселення з назвою Муравль. Однак орієнтиром у питанні про його локалізацію може слугувати опис річок Чернігівського полку 1754 р., де згадується «речка, прозиваема Муравля, взялась з урочища, прозиваемого болота Кораблища, на оной поселение деревня Семаки («суч. с. Семаки Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.— О. Р.»); «... впала ж оная речка в озеро Днепровое» (Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году // Труды Черниговской губернской архивной комиссии.— Чернигов, 1908.— Вып. 7.— С. 31).

¹² «Згремна» — перекручене «Деремна» (див.: Андріяшев О. Нарис історії колонізації...— С. 125).

Села Чернігівського і Любецького повітів, що локалізуються на сучасній території України (Чернігівська обл.)

1. Авд'євичи, Авд'євичи	с. Авдіївка Куликівського р-ну
2. Блистовичи	с. Блистова Менського р-ну
3. Боровичи	с. Старі Боровичі Щорського р-ну
4. Великая Вес	с. Велика Вісь Ріпкинського р-ну
5. Великии Лествин
(Листвен)	с. Великий Листвен Городнянського р-ну
6. Волинчо	с. Волинка Сосницького р-ну
7. Горескъ	с. Гірськ Щорського р-ну
8. Гусавичи	с. Гусавка Менського р-ну
9. Девица	с. Велика Дівиця Прилуцького р-ну
10. Домыслин	с. Домашлин Корюківського р-ну
11. Клочков	с. Клочків Чернігівського р-ну
12. Козли (ни)чи	с. Козляничі Сосницького р-ну
13. Колчов, Колчово	с. Ковчин Куликівського р-ну
14. Кувичичи	с. Кувечичі Чернігівського р-ну
15. Малыи Листвин	с. Малий Листвен Ріпкинського р-ну
16. Меж (и) руд (е)	с. Рудка Чернігівського р-ну
17. Мокишин	с. Макишин Городнянського р-ну
18. Моравескъ	с. Морівськ Козелецького р-ну
19. Плохово	с. Пльохів Чернігівського р-ну
20. Свибрыжа, Сълорыж	с. Сибереж Ріпкинського р-ну
21. Слабын	с. Слабин Чернігівського р-ну
22. Смолен	с. Смолин Чернігівського р-ну
23. Смѧнескъ, Смѧческъ	с. Смяч Щорського р-ну
24. Сновескъ	сmt Седнів Чернігівського р-ну *
25. Сосница	сmt Сосниця Сосницького р-ну
26. Ушно	с. Ушня Менського р-ну

* До XVII ст.— Сновськ (див.: Виноградський Ю. С. Назви міст, сіл та річок Чернігівщини // Мовознавство.— К., 1957.— Т. XIV.— С. 30).

27. Шилівичи
28. Шостовичи
29. Яриловичи
Ериловичи

с. Шилівичі Ічнянського р-ну
с. Шестовиця Чернігівського р-ну
с. Старі Яриловичі Ріпкинського р-ну